

Увод

Интересът към присъствието на Гръко-римската античност в българската книжнина от XVIII до средата на XIX век е породен от съзнанието, че става дума за важен аспект на българската култура, на който все още не е посветено цялостно изследване. Досега темата е била засягана в една или друга степен в различни изследвания, като се започне от първите представители на съвременната българска хуманитаристика и се стигне да най-новите проучвания. Задача на дисертацията със заглавие „Гръко-римската античност в българската книжнина (края на XVIII – първата половина на XIX век)”, е да установи проявленията и дълбочината на това присъствие и влиянието, което то е оказало върху цялостното формиране на образованите българи в епохата на навлизането в Новото време.

Целта на настоящата дисертация е да продължи и надгради направения до този момент анализ на масив от извори, започнат от А. Алексиева, Н. Данова, Н. Аретов, Д. Вълчева и А. Спасова, за да се извлекат данни, които показват как произведенията на Аристотел, Платон, Изократ, Херодот, Тукидид, Ксенофонт, Теофраст, Лукиан, Плутарх, Марк Аврелий и др. участват в изграждането на вижданията на образованите българи от XVIII – XIX век по проблемите на философията, формирането на човека, с особен интерес и акцент върху темите за добродетелта, образованието, теорията на властта и нейните носители, вярата, историческата наука и пр.

Хронологическите граници на изследването – края на XVIII – средата на XIX век – бяха определени до голяма степен от факта, че след Кримската война в развитието на българското общество настъпват съществени изменения, които неизбежно дават своето отражение върху неговото културно развитие. Изборът на горната граница се обуславя още и от факта, че настъпилите след Кримската война промени в българското

общество рефлектират и върху рецепцията на класическата древност. През втората половина на XIX век укрепват социалните слоеве, които могат да субсидират интелектуална дейност и се умножава броят на светската интелигенция, проявяваща интерес към класическото наследство. Същевременно настъпва смяна на поколенията – до средата на века основна роля в духовния живот играят дейци, получили образованието си в гръцки образователни институции, а след 1856 г. се очертава все по-отчетливо преориентацията към славянските културни центрове, което неминуемо дава отражение върху насоките в интересите им. Не на последно място трябва да се има предвид, че обемът на книжовната продукция, която трябва да се включи в емпиричната база, нараства значително след Кримската война и този период би трябвало да стане обект на самостоятелно изследване. Напълно естествено, за да може да се открие по-ясно диалектиката на традицията и новото по отношение на рецепцията на Античността, са взети предвид проявите на интерес към Античността и в предхождащите интересуващата ни епоха столетия.

Методологията на изследването е въз основа на подбрани цитати и споменавания от различни произведения да се установи и категоризира до каква степен Античността присъства повърхностно и по-скоро ефектно, просто като знак за добра образованост у различните автори и до каква степен, органично и задълбочено, като културна и историческа основа за формирането на модерното мислене на българските интелектуалци през първата половина на XIX век.

Изворовата база, на която се опира изследването, включва на първо място ръкописни и отпечатани съчинения на образованите представители на епохата, която ни интересува. Важен извор за нас бяха каталозите на библиотеките и списъците на спомоществователите, разкриващи досега на българските книжовници със съчиненията на античните автори, както и фондовете в БИА на някои от разгледаните автори.

Дисертацията е структурирана на принципа на хронологичното представяне на отделните автори и произведенията им. Разглеждайки трудовете им сме се ръководили от проблемния принцип, като сме се спирали на основните теми, в обсъждането на които се вижда влиянието на Гръко-римската антична култура. Приносите на изброените автори на изследвания по конкретните въпроси ще бъдат отбелязвани в хода на изследването. Изборът на структурата на изследването по автори, а не по проблеми, се обуславя от стремежа да се акцентира върху всеки един от тези ярки представители на българското духовно и интелектуално съзряване, довело до задвижването на различни процеси, чийто логичен край е излизането на българските земи от османското владичество и изграждането на една нова и модерна европейска държава.

Дисертационният труд се състои от увод, две глави и заключение. Основната изследователска работа е съсредоточена в трета глава. Обемът на разглеждането на различните произведения не е равномерно разпределен. Акцентираме върху онези заглавия, които дават най-богат материал по темата и които не са ставали обект на предишни изследвания с оглед на интересуващите ни проблеми.

Първата глава е посветена на представянето на общите и специфични белези на Просвещението и Романтизма в гръцкото и българското общество през втората половина на XVIII и началото на XIX век, които имат смисъла на основна предпоставка, определяща формите и степените на рецепцията на Гръко-римската античност от образованите българи. Именно гръцкият културен и идеен живот изиграва решаваща роля за проникване на просвещенските идеи сред българските книжовници, които се подготвят в гръцки учебни заведения и се развиват в гръцка духовна среда. Поради това и „гръцкият път” се превръща в модел на интелектуално и гражданско съзряване. Спираме се на общите и специфичните белези на Просвещението и Романтизма в гръцкото

общество, като поставяме особен акцент на присъствието на моделите на Античността. Прави се опит да бъдат открити спецификите на Българското просвещение, като се подчертава ролята на гръцките училища на Балканите – средата, където българите се срещат с Гръко-римската античност. Особено внимание отделяме на личните, училищните и читалищните библиотеки, както и на практиката на спомоществателите, които разкриват възможностите за общуването на българите с книжнината, даваща знание за Античността.

Във втора глава се анализират последователно трудовете на Йосиф Брадати, Софроний Врачански, Петър Берон, Неофит Бозвели, Константин Фотинов, Райно Попович, Никола Пиколо, Сава Доброплодни, Анастас Кипиловски, Гавриил Кръстевич и Неофит Рилски с оглед на присъствието на Гръко-римската античност в тях. В тази основна част от дисертационния труд се прави опит да се покаже как функционират моделите от Античността и по какъв начин те служат на дейците на българския XIX век при изработването на техните собствени виждания по основните проблеми на епохата. Вниманието е фокусирано върху присъствието на Античността при обсъждането от отделните книжовници на темите за добродетелта, за образите на овластените и теорията на управлението, за образованието и етиката, както и за възпитателната функция на Античността. Важно е да отбележим, че във втора подглава, посветена на Софрониевия превод на произведението на Амброзий Марлиан, “*Theatrum politicum*”, са дадени цитати на латински, катаревуса и български. Целта на този подход, макар и да затруднява четенето, е да се направи триезична съпоставка между оригиналния език и двата преводни, за да се покаже с каква точност идеите, препратките и реалиите от Античността са предадени на български. Отново подчертаваме, че изложението върви по отделните автори, а не по проблеми, защото така по-ясно се открояват специфичните за всеки един от тях черти. Те до голяма

степен са съвременници и на практика редът на тяхното представяне зависи от хронологията на съставянето на произведенията им, подложени на анализ тук.

Заклучението съдържа изводи от направения анализ на произведенията на отделните автори и представлява опит за обобщение по проблеми на постигнатото от тях.

Първа глава: Общи и специфични белези на Просвещението и Романтизма в гръцкото и българското общество през XVIII – XIX век

1.1. Просвещение и Романтизъм на гръцка почва и темата за Античността

Тъй като гръцкият културен и идеен живот изиграват важна роля при формирането на българските книжовници, накратко очертаваме основните специфични белези на Гръцкото просвещение, границите на което са приблизително средата на XVIII век и второто десетилетие на XIX век. Гръцкото просвещение, макар и част от едно общоевропейско идейно движение, неизбежно носи отпечатъка и на предишните исторически периоди, през които минава гръцкото общество. След загиването на Византийската държава развитието на гръцкото общество в рамките на Османската империя е белязано от динамиката на следващите времена. От особено значение е подчертаваният от изследователите факт, че за разлика от западноевропейските, гръцкото общество не преживява своя Ренесанс. Това дава своето отражение върху степента на идейна зрялост за възприемане на посланията на Просвещението.

От особен интерес за нашата тема е и специфичната за гръцкото общество еволюция на разбирането за „гръцкост”, протекла под влиянието на Гръцкото просвещение и процесите произтичащи от него, както и при силното въздействие на християнското учение. Именно поради ролята на

източноправославната църква името „елин“ векове наред е синоним на идолопоклонник, а прилагателното „елински“ е натоварено с подозрение и отхвърляне; понятието „елинизъм“ се свързва както със спомена за древния свят, така и с недоверие към него. Акцент на крайно усложнената родова памет на гърците под османско владичество е както двойнственото им отношение в различните периоди към гръко-римската езическа древност, така и споменът за Византийската империя. Тя разгръща своята мощ и утвърждава непоклатимото си присъствие в продължение на десет века, изключително като стожер и покровител на православното християнство.

Идеите на Просвещението се проявяват на гръцка почва със следването на принципите за убеденост в силата на здравия разум, усъвършенстването на човека, прогреса и възможността за щастие, като се усеща се силен оптимизъм и вяра в бъдещето. В гръцката книжнина и обществен дебат се популяризират живите езици и специфичните народни идиоми, в ущърб на „мъртвите“ езици. Поставя се проблемът на каква база да бъде изграден общият за всички литературен език – на основата на старогръцкия или на говоримия гръцки. Развива се критичното мислене по отношение на социалната и политическата действителност, към духовенството и фанариотството. В този контекст връщането към Античността, към античните хероси, е форма на отрицание на властта на църквата, над нейния монопол над духовния живот. Античните герои стават модел на подражание и на тези, които искат смяна на политическия ред. Присъщият за просвещенската идеология антропоцентризм естествено черпи своите аргументи от Античността.

Освобождението на Гърция от османска власт през 1830 г. е последвано от коренно нови явления в идейния и културния живот на гръцкото общество. Установяването на монархическото управление и настъпилият общ завой към консерватизъм създават нова атмосфера, в която може да се

наблюдава промяна в отношението на образованите хора към миналото и съсредоточаването на вниманието върху Византийската империя. Романтизмът слага дълбок отпечатък и върху гръцката историография, като тя участва в изграждането на гръцката националистичеста доктрина, Мегали идея.

1.1. Специфики на Просвещението в България

За разлика от Западна и Централна Европа, където Просвещението протича в общества с укрепнали буржоазни икономически, социални и политически институции, както и на развит градски живот, Просвещението при българите има за база главно търговската буржоазия и свързаните с нея образовани хора. Поради недостатъчната укрепналост на буржоазните слоеве в българското общество, едва към средата на XIX век светската интелигенция измества представителите на духовенството.

Проявленията на Просвещението в България са духовен подем и стремеж към образование и учение – потребност, която първоначално е задоволявана от гръцките учебни заведения. Възниква искането за ново училище и нови учебни програми с нова книжнина. С голяма острота се поставя проблемът за общ литературен език. Проявява се просвещенският историзъм – интересът към историята на собствената общност. Всички прояви на модернизиращите процеси се свързват с формирането на националната идентичност. Развива се интерес към проблемите, свързани с еманципацията на личността, а просвещенският антропоцентризм намира израз в стремежа към вглеждане в себеподобните. Вместо блаженство отвъд, се търси щастие тук и сега на земята. Развива се просвещенският критицизъм по отношение на социалните и политическите проблеми. Политическият проект е свързан с модела на „просветения деспотизъм”.

Специфичен характер на протичащите по българските земи процеси, е, че до късно се долавят елементи от продължителното присъствие на

средновековната традиция, а също и че до края на разглеждания от нас период не се открояват ясно границите между Просвещение и Романтизъм. На практика през целия разглеждан от нас период наблюдаваме своеобразно преплитане на отделни елементи от системите на двете големи идейни движения. Подобно на представителите на Гръцкото просвещение и образованите българи бързо осъзнават, че основно средство за повишаване на грамотността е езикът, който ако не е максимално близък и лесен за употреба от тези, за които е предназначен, рискува да се превърне в пречка за постигането на начертаните цели. Ето защо, сред българите все по-силно става въздействието на живата образна проповед, призоваваща към съхраняване на род и език. А за да бъде по-непосредствено и дълбоко нейното въздействие, книжовниците стигат до друг важен извод – книжнината да се пише на по-близък и по-понятен за народа език. Важна характеристика на българската книжнина на Просвещението е, че въпросите на възпитанието заемат много важно място. Разбира се, възпитателните идеи все още се движат в кръга на религиозната етика, въпросите се поставят и разрешават от позициите на църквата, която е ръководна сила в духовния живот.

1.2.1. Ролята на гръцките училища за досега на българите с Гръко-римската античност

Поради по-късното навлизане на българското общество в пътя на буржоазното развитие в сравнение с гръцкото, Гръцкото просвещение изиграва ролята на посредник между българите и Просветена Европа, а гръцките учебни заведения са просветните институции, в които се извършва началният етап на формирането на значителен брой представители на българската възрожденска интелигенция. Български младежи учат в гръцки учебни заведения, както в български селища като Мелник, Пловдив, Созопол, Търново, Свищов, Карлово, Сливен и Котел,

така и в Дунавските княжества, в Истанбул, Атина и по гръцките острови. Тук поставяме специален акцент на проблема какви учебни предмети са се изучавали в тези училища и на какво ниво са били получаваните знания по класическите езици. Спираме се специално на мястото на старогръцкия и латинския език в някои учебни програми, както и на произведенията на античните автори Езоп, Аристофан, Есхил, Ксенофонт, Херодот, Тукидид и Демостен, които са били изучавани в тях. Подчертаваме, че в някои програми на изброените учебни заведения са включени класическите езици, латински и старогръцки, като в повечето от тях заниманията със старогръцка и римска история и литература присъстват редом с все по-зачестяващите предмети свързани с точните науки.

1.2.2. Общуването с книгата като фактор за рецепцията на Гръко-римската античност

Досегът на българите от XVIII и XIX век с Гръко-римската античност се осъществява и чрез общуването на нашите сънародници с книжнината, даваща знание за историята и културата на Древна Гърция и Рим. Основен източник на информация за възможностите за такова общуване са сведенията, с които разполагаме за личните и училищните библиотеки в българските селища, както и данните за участието на българите като спомоществователи в издаване на книги, свързани с Античността. Изследването задълбочава познатото до този момент, добавяйки анализа на библиотечни каталози по отношение на класическите заглавия в тях, въз основа на съхранявани в ръкопис каталози.

На базата на информацията, извлечена от конкретни библиотечни каталози и позоваване на изследванията на различни учени, посветили труда си на проучването на лични и училищни/читалищни библиотеки

през Българския XIX век, можем да обобщим, че Гръко-римската античност е имала своето ограничено, но осезаемо присъствие и приемственост сред книжнината на някои образовани българи. То е изразено в наличието на определени класически автори и заглавия, които с малко изключения се повтарят във всички каталози и с изключителен превес на старогръцката класика. Римската литература е твърде бедно представена, въпреки редовното притежание на речници и граматики за изучаване или поне занимания с латински език. Освен често срещаните старогръцки автори, сред които задължително Омир, Тукидид, Плутарх и Лукиан, е римският историк Корнелий Непот.

Ако приемем, че познаването и притежанието на класически старогръцки автори говори предимно за нивото на обучение по литература, а не само по старогръцки език, то авторите и произведенията им, които регистрирахме, покриват и съвременните изисквания за четене и изучаване на класически заглавия в часовете по литература. Може да се обобщи, че следването на цикъла Омир – Есхил – Софокъл – Еврипид – Тукидид – Есхин – Демостен представя една завършена среща с класическата елинска древност, която гарантира приемствеността и разпространението на нейните знания, послания и опит, и участва активно в изграждането на младите личности на бъдещите български интелектуалци. Отбелязано е, че сравнението на българските спомоществатели на гръцки книги с останалите, например румънски и сръбски, се вижда, че българите са на първо място. След гръцките те са най-многобройните читатели и купувачи на гръцка литература.

Втора глава: Гръко-римската античност в текстовете на българските просвещенски дейци от края на XVIII - началото на XIX век

2.1. Античността у дамаскинаря Йосиф Брадати

Анализът на трудовете на книжовника Йосиф Брадати дава основание да се твърди, че два от неговите текстове позволяват да се направят изводи за отношението му към езическата Гръко-римска античност. Първият е от „Заключение към житието на Йоан Кръстител”, а вторият от „Добавка към слово за въздвижение на честния кръст”. Въз основа на направения кратък обзор обобщаваме, че връзката с Античността у образованите българи преди края на XVIII век, макар и на моменти твърде слаба, не е прекъсвала.

2.2. Софроний Врачански: „Гражданское позорище” и почестното живеене на господаря

Преводачът, с когото продължава изследването на присъствието на темите от Античността в текстове на български просвещенци от началото на XIX век, е Софроний Врачански. Обект на анализ е неиздаденият му превод „Гражданское позорище”. Избрахме това произведение заради жанра „Огледало на принца”, чийто представител е и заради важните за епохата теми за властта, законите, образованието и морала на властника, които се проблематизират в него.

„**Θέατρον Πολιτικόν**” има две версии на превода: едната в текста, озаглавен „Философски мудрости”, а другата – в „Гражданское позорище”. Утвърдено е мнението в научната книжнина, че „Философски мудрости” (1806) представлява извлечение от труда на католическия каноник Амброзий Марлиан (Амброджо Марлиани) „**Theatrum politicum**”, отпечатан на латински през 1631 г., а през 1758 – преведен на гръцки и след това многократно преиздаван. Появата на българския превод на произведението на Марлиан, посветено на кардинал Антонио Барберини

Младия, племенник на папа Урбан VIII или “Eminentissime Princeps”, към когото авторът се обръща в посвещението на труда си, е важен и дългосрочен принос за обогатяването на българската книжовна култура. С този текст Софроний Врачански предоставя възможност за директна среща на българската читателска публика както с канонични библейско-християнски, така и с утвърдени и оцелели във времето примери от Античността.

В тази подглава се продължава изследването на Афродита Алексиева, която в *„Преводната проза от гръцки през Възраждането”* разглежда 30 примера от „Гражданское позорище”. В тях в сравнителен план са упоменати неточностите и разминаванията в превода на български от гръцки, но без да се ползва латинският оригинал за сравнение. В настоящото изследване са представени нови 19 примера от произведението на Марлиан, но с фокус върху латинския оригинал, спрямо който се срещат отклонения не само в българския, но първо в гръцкия превод. Приносът при този вид анализ е съсредоточаването изключително върху примерите от Гръко-римската античност, за да се види как тя е представена на българската публика. Изборът на абзаците, които изследваме, е направен според темите за добродетелта, добрия и лошия властник, съблюдаването на законите и доброто живеене, които засягат, а не спрямо типовете отклонения, които са идентифицирани в тях. Срещат се случаи на неразбиране, съкращаване, допълване и нагаждане на превода спрямо нуждите на българската езикова и културна среда. При всички тях обаче се следи не нивото на познание и работа с гръцкия език от страна на преводача, а до колко той е успял да разбере, разпознае и предаде реалиите от Древността.

Възможността преводът на Софроний Врачански да бъде разглеждан в контекста на настоящата докторска теза бе шанс да се добавят нови наблюдения, както към приноса на личността му към Българското

просвещение, така и към ползата, която произведение като „Гражданское позорище” има не само за читателите му от XIX век, а и за всички следващи реципиенти. Основният принос на Софроний, редом с напълно приемливия му превод, е самият избор на обзорна творба като тази на Амброзий Марлиан. В нея са поместени азбучни примери от Древността и то в един извънвремеви контекст, който ги прави завинаги валидни, адекватни и в помощ при осмислянето и заниманието с много теми, свързани с държавното устройство, политиката и най-вече, фигурата на носителя на властта.

В хода на работата по настоящия текст, анализът и осмислянето на представените пасажии все повече задълбочаваха някои въпроси, на които предстои да бъде намерен отговор. Основните сред тях са, как и кога Софроний Врачански се е запознал с «Θέατρον πολιτικόν», и откъде е намерил сила и увереност да се захване с превода на такова мащабно и амбициозно произведение, за което се изисква както отлично владение на гръцкия език, така и способност да се намират удачните еквиваленти на български на множеството реалии и термини. За успеха на подобно начинание са нужни солидна филологическа подготовка, познания по антична история и култура, и не на последно място, набор от справочна литература, която да ориентира кой кой е в приведените от Марлиан примери. От известното за живота на врачанския епископ нямаме сигурни сведения нито за това как и кога Софроний е добил необходимата филологическа школовка, нито доколко е познавал Древността, нито с каква съпътстваща литература е разполагал, докато е превеждал „Гражданско позорище”. Единствената следа, която води към някакви отговори, е предположението, че при превода му е помагал внукът му, Атанас Богориди.

2.3. Енциклопедичният подход на Петър Берон при въвеждането на теми от Гръко-римската античност в „Рибния буквар”

В тази подглава се показва как енциклопедичният подход на Петър Берон е повлиял при представянето на темите от Античността в неговия „Рибен буквар”. Виждат се различните нива на присъствие на примери от класическото минало, много от които се регистрират и у други автори. Но в частта със съветите, свързани със здравеопазването, идентифицираме наличието на цитати от класически автор, когото не срещнахме в нито едно от разгледаните произведения.

По отношение на въвеждането на примери от Гръко-римската античност от Петър Берон, може да се подчертае този, който той представлява за активното и основополагащо присъствие на античното познание в образованието и изграждането на общата физическа и здравна култура на българските подрастващи от началото на XIX век. За бъдещия медик Берон и неговия първоизточник, информацията, която римският енциклопедист Целз дава през I в.сл.Хр. по въпросите на здравеопазването, е достатъчна, меродавна и полезна за една неспециализирана аудитория и той не търси съвременни източници по темата. Целият откъс от поместеното по темата в „Буквара”, е компилация от части от „За медицината” на Целз.

В обобщение на наблюденията върху рецепцията на примери от Античността от Петър Берон, можем да подчертаем, че именно разглеждането на този проблем дава възможност за нов поглед към един задълбочено изучаван автор. Надяваме се, че изследванията, започнати от А. Алексиева, Н. Аретов, Д. Вълчева и в докторския труд на А. Спасова, бяха продължени в поетата от тях посока.

2.4. Неофит Бозвели и рецепцията на Античността през учебните пособия на гръцките просвещенци

В анализа, посветен на части от „Славеноболгарское детоводство” на Неофит Бозвели, се регистрират различните нива на възприемане на примерите от класическата древност. От една страна те са просто ефектни добавки към текста, но от друга показват същността на внушението, което Бозвели иска да предаде на своите читатели.

Примерите за присъствието на Античността в помагалото на Бозвели-Васкидович започват с Езоповите басни. Поместените във втората част на „Детоводството” басни дават някакво ново общо житейско знание и опит на читателя, но в три от тях акцентите са по-конкретни и свързани с типични за епохата ценности и послания. Тема, получила централно място в много от текстовете, които вече сме разгледали и които ще разгледаме, е тази за добродетелта. В поместената от Бозвели поведствя тя е единственото богатство, което не може да се загуби. Виждаме, че в поведствите отново се представят и доразвиват мотиви, които се срещат и в Езоповите басни, като този за „съединението” очевидно е от най-силните и импониращи на просвещенеца Бозвели. В третата част на „Славеноболгарское детоводство” на Бозвели от особен интерес за нас е последната част „войнственное елинское баснословие”, съдържаща сведения за старогръцките божества.

Предвид вече направените анализи на влиянието на гръцкия просвещенец Димитриос Дарварис върху Бозвели, се спираме на един любопитен лингвистичен и смислов парадокс. Този парадокс е основан на мултиплицирана грешка, която, макар и преводна, не нанася сериозни щети върху смисъла на казаното, че детският мозък е необременен с предишно знание. Представяме превеждане от английски на един латински термин със старогръцки произход, който не ограбва смисъла на казаното и

вероятно го прави по-понятен за по-широк кръг читатели, но може би заличава една съществена връзка на Аристотеловия с един Платонов текст. С това се отнема възможността за по-дълбоко и цялостно разбиране и познаване на възгледите на античните философи. Темата за образованието присъства в много от произведенията на Платон, както в „Държавата”, така и в един от късните му диалози, „Теетет”. В него философът подлага на критика сенсуалистичните теории за познанието от миналото и от своето време, като прави това аналитично с логически средства и за пръв път толкова последователно. Това обяснява защо просвещенците предпочитат да ползват примера на Аристотел за „табличката, на която нищо не е написано”, тъй като той е съзвучен на рационализма и емпиризма, докато Платон по-скоро ги оспорва.

През десетилетието, последвало появата на „Славеноболгарское Детоводство” Неофит Бозвели става идеолог на българското църковно-национално движение. През 40-те години на века той съставя своите пропагандни диалози, в които подлага на остра критика фанариотите, висшето православно духовенство и съюзилите се с тях представители на висшите слоеве на българското общество, за да обоснове правото на българите на собствена йерархия. Именно тогава в Бозвелиевия диалог „Мати България” Античността се появява чрез своите представители „чуднаго Гомира, дивнаго Вергилия и чудеснаго Овидия”, имената на които символизират силата на словото.

2.5. Ролята на Константин Фотинов в представянето на Гръко-римската античност пред българската читателска общност в началото на XIX век

В страниците, посветени на Константин Фотинов, изследваме как в своята „Метафизика”, списание „Любословие” и „Общо землеописание на

всичката земя” той успява да вмъкне теми от Античността и да ги използва както за да увеличи кръгозора и информираността на своите читатели, така и за да прокара определени идеи, свързани с неговите виждания по отношение на националната идентичност.

2.6.1. „Метафизиката” на Константин Фотинов

След сравнения между ръкописа на Фотинов и ръкописите на Метафизиката на Псалидас, може да се твърди, че през 1824 г. Фотинов прави препис на учебно помагало, което, макар и съставено 30 години по-рано, все още не е било излязло от употреба и се е разпространявало в ръкописен вид. Вероятно Фотинов изготвя своя препис с намерение да преподава този предмет. Според каталога на Пловдивското училище може да се приеме, че училият в това училище Фотинов е получил необходимата подготовка да преподава подобна материя, а наличието на такива интереси се доказва от притежавания от него философски труд на Вулгарис.

Внимателното вглеждане в ръкописа на Фотинов позволява да открием примерите за цитиране на имената на Аристотел, Платон, Темистокъл, Ликург, Талес, Питагор, Плутарх, Омир и Цицерон и значението, с което те са натоварени в този текст. Що се отнася до Аристотел, Фотинов не само цитира името му, но и очевидно възприема някои от неговите тези. Особено характерен е примерът с „принципа на достатъчното основание/“Ο ἀπὸ ἄρχῶν λόγος” , който Фотинов прилага и в „Любословие”.

В резултат от анализа на ръкописа на Фотинов заключаваме, че с адаптираното си помагало по философия той е в съзвучие с редовните курсове по метафизика в Княжеските академии в Яш и Букурещ. Освен метафизиките на Лесвиос и Псалидас, има и множество други използвани

помагала, сред които два учебника на Евгениос Вулгарис, единият авторски, другият превод на метафизиката на Антонио Дженовезе.

2.6.2. Темата за добродетелта в списание „Любословие”

Излизалото в Смирна през 1842 – 1846 г. първо българско периодично издание ни интересува с оглед на пространството, което просвещенецът Фотинов дава за разпространяване на знание за Античността. Същността и приносът на работата на редактора е подборът на текстове и популяризирането на определени теми, които той смята за важни за своето съвремие и нужни на неговите сънародници. Проследеният образователен път на Константин Фотинов дава достатъчно основание да се смята, че той познава добре и задълбочено Гръко-римската древност, а страниците на списанието му са неоспоримо доказателство за това.

Анализът на пасажите от „Любословие” позволява да се открият вижданията на Фотинов, посветени на голямата тема за добродетелта и добродетелния живот. Виждаме, че в „Любословие” добродетелният живот е както разумният и ползотворният в духа на Аристотел, така и изпълненият с добри деяния и поведение според християнската етика.

2.6.3. „Любословие” и статиите за образите на овластените и теорията на управлението на Римската империя

В колебанието дали да следваме хронологията на броевете на „Любословие” или на събитията, темите и личностите, за които ще говорим, избрахме да следваме поредността на списанието. Основанието за този избор е, че за нас обект на интерес бе не толкова историческата акуратност в представяния анализ, колкото проследяването на онова, което

е вълнувало и привличало редактора на първото българско списание. Установихме, че при представянето на статии от различните рубрики на печатната медия, хронологията, която Фотинов следва, е не от древността към съвременето, а обратно.

Независимо дали Фотинов ползва меродавен източник за римския император, който представя, чрез разказа за него той постига установяването и дори персонализирането на връзката на българите с римската древност. Това прави статиите посветени на тази тема не просто съдържателен „пълнеж“ на „Любословие“, а ги превръща в шанс за интегриране на българското начало в това на голямата европейска история. Така Гръко-римската античност е не просто образователен елемент в похвата на Фотинов, а е способ за утвърждаване и проследяване на българската идентичност от една страна, а от друга за създаване на съзнание за историчност в мисленето на българския читател за себе си.

2.6.4. Античността в „Общо землеописание на всичката земя“ на Константин Фотинов

„Общо землеописание на всичката земя“, преведено от гръцки от Константин Фотинов, е помагало по география, в което сбито се представят историята и характеристиките на отделните държави и земи, като след всяка изложена учебна единица има въпроси свързани с казаното за нея. В сравнение с обширния исторически обзор, въведен от превода на Кипиловски, който също е обект на изследването ни, Фотинов отделя на историята на Древна Гърция и Рим само четири страници. В тях е казано основното за тях, като се покрива необходимото минимално знание и се дават най-общоизвестните факти свързани с Гръко-римската античност.

2.6.5. Ролята на статиите от рубриката „Славенски древности” в „Любословие” за формирането на историческото мислене при българите

В дванадесет броя на списание „Любословие” присъства рубриката „Славенски древности”, която представя връзката и присъствието на славянските народи в Европа и европейската история. За разлика от статиите, посветени на различни римски императори, в тези за славяните Фотинов често ясно се позовава на антични историци и източници, които потвърждават една или друга изведена теза. Интерес представлява кои антични автори и реалии са ползвани и до каква степен те потвърждават „славянските” идеи на редактора.

С представените примери стигаме до заключението, че редакторът на „Любословие” е посветил сериозно място от списанието си на теми свързани с Античността. Общо в деветнадесет броя тя неизменно присъства под една или друга форма или контекст. Това превръща Фотинов в един от просвещенците, допринесли най-много за информирането и обучаването на българските читатели и образованата част на обществото по въпросите свързани с древното минало и наследството му в настоящето. Всеобхватността и разнообразието на темите, които разглежда, показват сериозни познания и отношение към Гръко-римската античност, както и ясното съзнание за силната връзка на съвременното му с нея.

Но виждаме, че тази положителна страна на подхода на Фотинов има и своята отрицателна проява. Доброто, но неспециализирано образование на първия български журналист му дава свободата да злоупотребява с познанието и да го ползва за пропагандни и идеологически цели, като по този начин сериозно и дългосрочно компрометира направените

наблюдения. Особено голяма е вредата от подобен метод поради липсата на коректив, който да опровергае грешните му, често дори абсурдни заключения. Със съжаление можем да обобщим, че благодарение на Фотинов, българите научават изключително много за Гръко-римската античност, но в един неин полуневеоятен, на места фантастичен вариант. Това няма как да не бележи дълбоко формирането на историческото мислене на българските читатели и просвещенци и да има трайни отрицателни последствия, най-вече по отношение на самопреценката и обективността им.

2.7. Райно Попович и темите от Античността в неговата „Христоития“

В подглавата, посветена на Райно Попович, се съсредоточаваме върху сходството между езическата и християнската етика. Новото в произведението за доброто възпитание, като „Христоитията“, но всъщност свързващо го с Античността е, че се наблюдава преориентиране на вниманието от вертикална към хоризонтална посока. Целта вече е да се харесаме на себеподобния, а не на небесата.

При анализа на това произведението представяме тема, която срещаме силно разгърната при Константин Фотинов, Неофит Бозвели и Гавриил Кръстевич. Обвързването на темата за добродетелта със знанието е отношение към обучението, което, както видяхме при изследването на пасажите от Неофит Бозвели, е основно поддържано от Димитриос Дарварис и неговите български последователи.

Темата за учителя-просвещенец е изключително важна при проследяването на присъствието на Античността във формирането на възрожденските нрави, ценности и цели. Именно преподаватели от ранга

на Райно Попович показват, че познаването на Древността не е повърхностен и изкуствен белег за добро образование, а следване на ценностната система и начин на живот в духа на големите мислители, държавници и граждани от миналото. Добрият учител е онзи, който не само образова, но и възпитава духа, тялото и мисълта.

Христоитията на Р. Попович завършва с една кратка просопография за личностите, чиито имена се споменават в книгата. Тук се дават биографични данни за Аристотел, Диоген, Изократ, Омир, Платон, Питагор, Зенон, Сократ, както и най-популярните техни сентенции или свързани с имената им анекдоти, касаещи темите за учението, знанието, етиката, приятелството и пр., с които те са останали в историята. Прави впечатление приоритетното място за личностите, изградили име в областта на философията. Сред тях особено ярко се откроява образът на Сократ, обрисован като ”пречудний философ еллинский и глава над сичките ветхи философи”. Така установихме, че учителят Райно Попович не пропуска възможността да поднесе на своите ученици и читатели в достъпен вид знания за най-блестящите имена на елинската Античност, което представлява на практика първият подобен опит в българската книжнина.

2.8.1. Д-р Никола Сава Пиколо – авторът на трагедията „Смъртта на Демостен”

В частта на дисертационния труд, посветена на д-р Сава Пиколо, се съсредоточаваме върху автора на две произведения, в които не просто идентифицираме присъствието на Античността в текстове на български интелектуалец от XIX век, а които са изцяло посветени на нея. Дейността на Пиколо може да бъде сравнена с тази на един съвременен класически филолог.

Богатството на личността и творчеството на д-р Никола Пиколо, дълго време недостатъчно признат и познаван, поради обвиненията срещу него в гръкомания и гърчеене, за сметка на българската му идентичност, предоставиха голям обем материал по настоящата тема. Огромните заслуги на Никола Пиколо за разпространението на идеите на Просвещението на Балканите до късно не биват оценени подобаващо, най-вече поради клеветническото представяне на образа на проевропейски ориентирания Пиколо от страна на обслужващия руската политика влиятелен книжовник, Иван Селимински.

По отношение на присъствието на Гръко-римската античност в произведения на автори с български произход от края на XVIII и началото на XIX век, трагедията „Смъртта на Демостен“ е може би единственото оригинално, а не преводно произведение, чийто сюжет и герои са изцяло антични и са представени по автентичен и достоверен начин. В обръщението на преводача на трагедията на английски, Г. Палеолог, се казва, че сюжетът ѝ е взет от животописа на Демостен от Плутарх. Понататък Бешевлиев добавя, че Пиколо вероятно е използвал и други антични известия за атинския оратор и неговата смърт, като Лукиановата „Възхвала на Демостен“.

В „Смъртта на Демостен“ на първо място се подчертава необходимостта политиката да е неразделна от морала – принцип, който може да се намери и в „Държавата“ на Платон, и в „Никомахова етика“ и в „Политика“ на Аристотел. Той заляга в основите на трудовете и на Кораис за политиката. Освен това установихме, че темата за държавното управление, подчинено на законите, а не на физическата сила, е общо място за текстовете, които се превеждат и пишат в епохата на Просвещението. Срецнахме същия мотив в някои от разглежданите места от превода на Софроний Врачански на “Theatrum politicum”.

2.8.2. Античността у Никола Пиколо в поемата му „Към лекаря Г. Гларакис, който се завръща в своето отечество Хиос”

Поемата „Към лекаря Г. Гларакис, който се завръща в своето отечество Хиос” е посветена на Георгиос Гларакис, който, след като завършва висшето си образование в Гьотинген и Виена, заминава за родния си остров Хиос. В стиховете си Пиколо споделя радостта на своя приятел, че се връща в родината си – класическата страна на поезията. Поемата отразява настроението на тогавашната гръцка емиграция, към която се числил и Пиколо, и затова е ценен исторически паметник освен високите ѝ литературни качества.

Каквито и други внушения и послания да носи текстът на поемата, в него най-вече свидетелстваме за огромната любов към Гърция, древна и съвременна, която авторът споделя. Красотата на митологичните образи и на пленителната гръцка природа са по-силни от всичко останало и с приведените примери показваме с какъв висок поетичен стил Пиколо ни убеждава в това.

Въз основа на анализа на две от произведенията на д-р Никола Сава Пиколо можем да обобщим, че завещанието на Гръко-римската античност е многолико и многоизмерно. Обхваща теми от всички аспекти на човешкото съществуване и в много отношения примерите, които е съхранила за вечността, остават винаги адекватни и съответни на множество актуални проблеми и от древното минало, и от модерното настояще. Заключваме, че познавачи на класическото наследство, като Пиколо, са посредниците, които, благодарение на личностните си търсения и заложи, успяват да покажат, че можем да говорим и разберем настоящето чрез миналото и така да подобрим бъдещето си.

2.8. Ролята на Анастас Кипиловски в представянето на Гръко-римската античност и формирането на историческо мислене и познание у българския читател

В тази подглава представяме как помагалото по география и история „Кратко начертание на всеобщата история”, издадено от Анастас Кипиловски, въвежда основните теми, термини и гледни точки на историческата наука чрез знанията за Античността. Показваме, че познаването на Древността, получено от тази книга, спомага за формирането на историческото мислене у читатели, които нямат почти никаква база за сравнение и познание по древна история и география, и с това тя дава своя принос за изграждането на българската национална идентичност.

Установяваме, че независимо от пропагандните и обобщаващи твърдения при предаването на гръко-римската история, „Кратко начертание на всеобщата история” е изключително полезно помагало за образователна среда, която се развива в ситуация на краен недостиг на учебни пособия на български. Въпреки допуснатите грешки и неточности от проф. Кайданов, чрез превода и допълнението на неговия учебник Кипиловски дава своя несъмнен и сериозен принос към преподаването и усвояването на антична история, реалии и понятия.

2.9. Гавриил Кръстевич и темата за добродетелта и образованието в „Просвещение, и вежество, що от двете?” и в разказите „Съновидение Лукиана Самосатеа” и „Митос Продиков”

В тази част от дисертационния труд представяме аргументацията на Гавриил Кръстевич на просвещенската идея, че единственият път, който води до истински щастлив живот, е посветеният на добродетелта и образованието и черпещ примери от Античността. Фокусираме се на превода на Кръстевич на „Митос Продиков” и негов програмен текст, публикуван в „Любословие”.

Въз основа на направения анализ, установихме, че връзката Добродетел – Учение – Благополучен живот е съвсем ясно проследима, особено ако читателят е чел съновиденията и на Лукиан, и на Херкулес, което е твърде вероятна цел на Кръстевич и Фотинов. Тя до голяма степен представя една приложна философия на живеенето, в лицето на етиката, твърде актуална за епохата на Просвещението. Тогава прагматичното, разумното, полезното и добродетелното се обединяват в името на полезното и продуктивно съществуване. Подобно отношение на българските преводачи и издатели отново е в синхрон с гръцките просвещенци, за които етиката замества катехизиса. Етичното съдържание изпъква по онова време. Книгите, които учат на етика, се умножават. Етиката се среща в заглавията по най-неочакван начин, когато става дума за драматургични произведения, стихове или романи. Целта вече не е да стигнем до блаженството, докдето е довеждала християнската вяра, а да постигнем благоденствието, щастието, т.е. това, което може да ни поднесе този живот, следвайки пътя на добродетелта.

С публикуването на програмната си статия в „Любословие” Гавриил Кръстевич разпространява същността на основната ценност на епохата на Просвещението: подобряването на живота с помощта на образованието. Анализът на превода и статията му бе важен за настоящото изследване, защото за пръв път ясно се проблематизира същността на идеята за истински щастливия живот. Според гледната точка на просвещенец като

Кръстевич, щастливото и добро живеене трябва да се спаси от две крайности: прекаленото отдалечаване от земния живот, типичен за християнството и вкопчването в измамната епикурейска радост на съществуването без съпротива на пороците. Античният отпечатък във внушенията на Кръстевич е вече срещаното стоическо влияние върху Новото време. Предлаганата „златна среда” е живот, който се стреми към земно щастие, но отдадено на добродетелта, разумното и полезно гражданско съществуване.

2.10. Сава Доброплодни и функциите на Античността в „Игиономия, сиреч правила, за да си вардим здравето”

В тази подглава се съсредоточаваме върху използването от страна на Сава Доброплодни на античните модели при обсъждането на темите за здравеопазването и отглеждането на децата. Макар темата за детското възпитание да присъства в немалко антични автори, от Платон и Аристотел, до Плутарх, Квинтилиан и Плиний, отношението към детето представлява едно от най-големите различия между гледната точка на Античността и Новото време. Пресечната точка между двете е възприемането на отговорността и задълженията на възрастния, което е доста сходно. Установяваме, че чрез превода на „Игиономия”-та и поместените в нея примери и съвети от древността, Сава Доброплодни учи родителите да водят такъв живот, който чрез добрия си пример спомага раждането и израстването на здрави и пълноценни деца.

2.11. Неофит Рилски и отношението му към Античността

Последният автор, чийто досег с Античността представяме, е Неофит Рилски. От анализа в тази глава заключаваме, че възприемането на Гръко-

римската древност от страна на Неофит Рилски до 1848 г. е съвсем очаквано за един християнски духовник. През 1852 г. обаче имаме пример за пълна промяна в отношението на монаха към Античността. Тя е получила своето място в едно от последните учебни пособия, които патриархът на българските учители изготвя за своите ученици.

Химнът на стойка Клеант, който той превежда, няма повече български преводи, което означава, че този на рилския монах е много ценен материал и пример за проникването и възприемането на стоическата философия от български реципиенти. Тази антична мирогледна система, поради вече изтъкнатата ѝ свързаност с християнството, представлява специален интерес и гледна точка към присъствието на Античността в Модерното време. Като особен принос на дисертационния труд определяме изследването именно на този неанализиран и недобре познат превод на Неофит Рилски.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализът на текстовете, върху които фокусирахме нашето внимание, позволява да направим извода, че при обсъждането на основните проблеми на епохата на Новото време, Гръко-римската античност присъства под една или друга форма в произведенията на българските книжовници от края на XVIII – първата половина на XIX век. Елинската и латинската античност функционират като елементи от голямото идейно движение на Просвещението в Европа, което черпи образци от Античността в своята пропаганда за цялостна промяна. Те напълно естествено дават отражение и върху българския духовен живот през епохата, когато това движение добива своите проявления и на българска почва. Поради редица културно-исторически причини носителите на просвещенските идеи в българското

общество се формират в гръцките учебни заведения и чрез гръцката книжнина, следствие на което Гръцкото просвещение изиграва ролята на мост между Просветена Европа и българите. Пак поради същите причини в българския духовен живот гръцкият език и гръцките модели на привличане и използване на образците от Античността изиграват основна роля.

Темите, при обсъждането на които беше регистрирано присъствието на Гърко-римската античност, могат да се разделят условно на три групи.

Към първата група спадат свързаните с философията и по-специално с етиката и религията, темата за добродетелния и добре изживян живот, за възпитанието, образованието, мъдростта, приятелството и здравето. При почти всички представени в дисертационния труд автори тези проблеми са пречупени през призмата на просвещенския антропоцентризъм в съзнанието на навлизания в Новото време човек, който търси начин да приложи опита на Античността и миналото в подобряване на настоящето. Целта на това прагматизиране на познанието е да се постигне идеалът на добрия и полезен за общността си гражданин, който да намери щастие тук и сега на земята. Видяхме как чрез своите преводи Софроний Врачански, Константин Фотинов, Райно Попович и Гавриил Кръстевич запознават българските читатели с текстове представящи основни понятия от Гърко-римската античност като *ἀρετή* и *virtus*, ключови за възприемането на Древността. Въвеждането на античното разбиране за добродетел и добродетелност, редом с автентичното познаване на християнския им смисъл, е огромен принос към опита на българското общество да извърви своя път към основните идеи и ценности на епохата на Просвещението. Основното в темата за добродетелта е, че тя ясно дефинира правата, задълженията и отговорностите на всеки човек, с което му дава необходимия арсенал, мотивация и солидна основа, върху която да гради своето ползотворно гражданско поведение, чиято цел е постигането на общото благо и доброто живеене.

Във втората група се проблематизират политическите въпроси, свързани с властта, с положителните и отрицателните прояви на различните форми на управление, с характеристиките на добрия и лошия властимащ, обговарят се ценността и смисълът на законите, които подреждат и регламентират отношенията в човешкия социум. Целта в този случай е да се изгради добра политическа култура и да се отгледат личности, които биха имали теоретичната опитност да участват в управлението. През разглеждания от нас период, който предхожда зараждането на национално-освободителната идеология, напълно естествено в трудовете на българските просвещенски дейци доминира моделът на „просветения деспотизъм”. Така например Фотинов ще пропагандира образа на „просветения монарх”, опирайки се на популярния сред дейците на Просвещението на Балканите Изократ. Чрез представянето на образите на властници и властово поведение в произведението на Марлиан, в статиите посветени на Константин, Лициний, Теодосий и Октавиан Август, публикувани от Константин Фотинов, българските читатели са присъединени към проблематизирането на въпрос, който е вълнувал множество антични автори, като се започне от Платон и Аристотел, мине се през Херодот и Ксенофонт, и се стигне до Плиний Млади и Марк Аврелий. Познаването на текстовете и позициите им пък спомага за по-задълбоченото възприемане на произведения върху същата тема, белязали модерната гледна точка за властта и прилагането ѝ, като „Владетелят” на Николо Макиавели. Можем да заключим, че представянето на подобни текстове от Античността на вниманието на българската аудитория от XIX век спомага за постигането на гражданска и политическа зрялост, която ще даде някаква теоретична подготовка за бъдеща ползотворна държавническа практика.

Третата група обхваща темите свързани с формирането на националната идентичност. Тук най-често се търси отговор на въпросите

„Кои сме ние?“, „Откъде произхождаме?“, „Каква брънка сме от големия исторически разказ?“ Тази тема присъства най-ярко при Константин Фотинов и Анастас Кипиловски, които познават силата на историческото познание и се опитват да го предадат на своите сънародници. Те затвърждават представата за Гърция като Люлка на европейската култура и цивилизация, а за Рим като вековен пример за възход и падение на една мощна държава, познала несравними успехи, но и безславен край. Боравенето с Античността при двамата автори е ярък пример за несъмнения им принос към популяризирането на Гръко-римската античност в българския XIX век, както и за ползата, която подобно познание може да донесе на подрастващата и узряваща личност. Със сигурност, въз основа на подхода на двамата може да се заключи, че за тях връзката с Древността е била органична, непосредствена, жива и много уважавана. Не трябва да се пропуска обаче, че тази силна връзка с миналото у Константин Фотинов има и обратна страна, която води до тенденции с дългосрочен отрицателен ефект. Това поставя проблема за компрометирането на историческото познание и за крайно утилитарното и избирателно отношение към историческите факти, за манипулация и злоупотреба с познанието, чиито негативни последици се усещат и до днес.

Текстовете, които бяха привлечени в нашия анализ, ни позволиха да разсъждаваме и направим изводи върху „механизмите“ на подбора и функционирането на образите и събитията от Древността, послужили на българските просвещенски дейци в тяхната пропаганда. Така в усилията си да обоснове новаторските си тези в педагогиката, Неофит Бозвели, по примера на гръцките просвещенски дейци, „придърпва“ признатия от източноправославната църква авторитет на Аристотел, за да обоснове тезите на Джон Лок за детския ум като „табула раза“. Ще припомним и ролята на Сава Доброплодни, който продължава започнатото от Петър

Берон по отношение на изграждането на здравна култура в българското общество, като представя няколко ярки примера за позовавания на древното познание, стъпвайки върху античния модел за възпитание на детето, зададен от Платон, а развит и синтезиран в едноименното произведение на Плутарх.

Въз основа на направените наблюдения стигнахме до ново познание за личностите, идеите и дълбочината на образоваността на редица български просвещенци, образът на които се обогати с нови черти. В една епоха на преход, в която силата на традицията играе несъмнена роля, видяхме как именно образите и събитията от Античността служат за опора на българските просвещенски дейци в усилията им да прокарат новото при обсъждането на важните за тях проблеми.

От разгледаните автори и текстове в настоящия дисертационен труд установихме до каква степен и чрез кои антични имена и произведения българските просвещенци и читатели от XIX век са успявали да се запознават с гръко-римското философско, етическо и историческо наследство в хода на обучението си и изграждането си като личности. Прави впечатление, че присъствието на Античността в словесната среда на българския XIX век е изключително органично, осезателно и задълбочено, в синхрон с гръцкия модел, който повечето просвещенци са следвали в хода на обучението и интелектуалното си развитие.

Доближаването ни до текстовете на представителите на XIX век, с оглед на присъствието на Античността в тях, ни даде възможност да добавим нови сведения за ползваните от тях модели. Така, в процеса на работата ни стигнахме до извода, че без да го заявява открито чрез позоваване на автора, бъдещият медик Берон предоставя на читателите на неговия буквар съвети свързани със здравеопазването, чиито далечен първоизточник е произведението на римския медицински теоретик Целз.

В хода на изследването на трудовете на Неофит Рилски установихме, че присъствието на Античността в тях не е равномерно, а белязано с рязка промяна след 1848 г. Ако допреди това тя е представена с повърхностни и спорадични примери, то през 1852 г. в „Христоматия славняскаго езика“ биват поместени преводът на Неофит Рилски на „Химна към Зевс“, написан от стоика Клеант и оригинални латински цитати, предхождащи поемите на сръбския поет и духовник, Лукиан Мушицки. И преводът на химна, предаден почти дословно и на църковнославянски от Неофит, и латинските цитати са доказателство за едно по-задълбочено отношение към класическата древност. Подобно наблюдение е основание за продължаване на изследването и анализирането на наследството на рилския монах в тази посока.

Отделихме на д-р Никола Сава Пиколо особено внимание, макар и произведенията му да не са имали директно влияние и принос за формирането на възгледите и познанието на българските читатели от началото на XIX век. Смятаме, че ако днес творбите, дейността и гражданското му поведение биха били по-добре познавани и разглеждани, би се дало ново измерение на отношението към българските просвещенци и несъмнено би допринесло за осъзнаването на смисъла на значението на изучаването на Гръко-римската античност.

Прочитът на анализирани в дисертационния труд текстове ще обогатява познанието за онази далечна епоха и за нейните представители, които като личности с отворени умове, са били готови да се вглеждат в основните тенденции в духовния живот на своето време и да ги следват според своите възможности. Разгледаните примери за черпене от античното наследство показват включването на българите от онази епоха в общоевропейските идейни процеси.